

**POLIKOMPONENTLI QO‘SHMA GAPLARDA KO‘CHIRMA GAPLARNING
STRUKTURAL-SEMANTIK VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI**

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i03.087>

*A‘zamjon Akramovich Latibjonov,
Andijon Davlat Chet Tillari Instituti
Laza76@umail.uz, +998901268151*

ANNOTATSIYA Mazkur maqolada ko‘chirma gaplarning (direct speech/quoted clauses) polikomponentli qo‘shma gaplar tarkibida qo‘llanish mexanizmi, ularning sintaktik ierarxiyadagi o‘rni, semantik yuklamasi hamda stilistik funksiyalari keng qamrovda tahlil etiladi. Tadqiqot materiali sifatida zamonaviy ingliz badiiy adabiyotidan olingan ko‘p komponentli sintaktik konstruksiyalar asos qilib olindi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ko‘chirma gaplar vaqt, sabab, natija, shart hamda izohlovchi ergash gaplar bilan murakkab sintaktik munosabatlarga kirishib, polikomponentli tuzilmaning asosiy kommunikativ markazi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, ular diskursning dinamik rivojini ta‘minlovchi, emotsional-ekspressivlikni kuchaytiruvchi hamda personaj nutqini individuallashtiruvchi muhim lingvistik vosita sifatida xizmat qiladi.

Tayanch so‘zlar: polikomponentli qo‘shma gap, ko‘chirma gap, muallif nutqi, sintaktik ierarxiya, diskurs, stilistika, pragmatika.

АННОТАЦИЯ В данной статье всесторонне анализируется механизм функционирования прямой речи (direct speech/quoted clauses) в составе поликомпонентных сложных предложений, их место в синтаксической иерархии, семантическая нагрузка, а также стилистические функции. В качестве материала исследования послужили многокомпонентные синтаксические конструкции, отобранные из современной английской художественной литературы. Результаты анализа показывают, что вставные предложения вступают в сложные синтаксические отношения с придаточными времени, причины, следствия, условия и пояснения, выступая в качестве основного коммуникативного центра поликомпонентной структуры. Вместе с тем они функционируют как важное лингвистическое средство, обеспечивающее динамическое развитие дискурса, усиливающее эмоционально-экспрессивную окраску и способствующее индивидуализации речи персонажей.

Ключевые слова: поликомпонентное сложное предложение, прямая речь, авторская речь, синтаксическая иерархия, дискурс, стилестика, прагматика.

ABSTRACT This article provides a comprehensive analysis of the functioning of quoted clauses (direct speech) within the structure of polycomponential composite sentences, focusing on their position in the syntactic hierarchy, semantic load, and stylistic functions. The research material is based on multicomponent syntactic constructions extracted from contemporary English fiction. The results of the analysis demonstrate that quoted clauses enter into complex syntactic relationships with subordinate clauses of time, cause, result, condition, and explanation, functioning as the main communicative center of the multicomponent structure. At the same time, they serve as an important linguistic device that ensures the dynamic development of discourse, enhances emotional expressiveness, and contributes to the individualization of characters' speech.

Keywords: polycomponential composite sentence, quoted clause (direct speech), authorial speech, syntactic hierarchy, discourse, stylistics, pragmatics.

KIRISH

Tilshunoslikda o‘zganing nutqini ifodalash muammosi uzoq yillardan beri dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida o‘rganilib kelinmoqda. Bevosita nutq (direct speech), bilvosita nutq (indirect speech) hamda ko‘chirma gaplar (quoted clauses) kommunikativ jarayonda axborotni uzatishning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, badiiy matnlar va narrativ diskursda ko‘chirma gaplar nafaqat informatsion birlik sifatida, balki stilistik va pragmatik vosita sifatida ham keng qo‘llaniladi.

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘chirma gaplar oddiy gap doirasida emas, balki ko‘pincha murakkab sintaktik tizimlar — polikomponentli qo‘shma gaplar tarkibida namoyon bo‘ladi. Polikomponentli qo‘shma gaplar (PKQG) ikki yoki undan ortiq predikativ birliklardan tashkil topib, murakkab ierarxik va semantik munosabatlarni ifodalaydi.

Bunday konstruktsiyalarda ko‘chirma gap:

- voqeaning yakuniy natijasini ifodalaydi,
- personaj nutqini bevosita uzatadi,
- diskursga dramatiklik va dinamiklik bag‘ishlaydi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, ko‘chirma gaplarning polikomponentli qo‘shma gaplar tarkibidagi struktural va funksional xususiyatlari hali yetarli darajada tizimli tarzda o‘rganilmagan.

Tadqiqotning asosiy maqsadi — ko‘chirma gaplarning polikomponentli qo‘shma gaplar tarkibidagi:

- sintaktik o‘rni,
- semantik yuklamasi,
- pragmatik funksiyasi,
- stilistik rolini aniqlash va tizimlashtirishdan iborat.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Mazkur tadqiqotda ko‘chirma gaplarning polikomponentli qo‘shma gaplar tarkibida qo‘llanishi kompleks yondashuv asosida o‘rganildi va buning uchun zamonaviy lingvistikaning turli metodlari integratsiyalandi. Tadqiqot metodologiyasi struktural-sintaktik, funksional-semantik hamda diskursiv-pragmatik yondashuvlarning uyg‘unligiga asoslanadi. Ushbu yondashuv ko‘chirma gaplarning nafaqat grammatik qurilishini, balki ularning kommunikativ va stilistik funksiyalarini ham chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Nazariy asos sifatida o‘zbek, rus va g‘arb tilshunosligidagi sintaksis, funksional grammatika hamda diskurs tahliliga oid ilmiy ishlanmalar olindi. Jumladan, A.B. Abdullaev tomonidan ko‘chirma gapli konstruksiyalarning struktural xususiyatlari va nutqdagi funksiyalari batafsil yoritilgan (Abdullaev, 1978: 16–35). G‘. Abduraxmonov va hammualliflari esa ko‘chirma gaplarning qo‘shma gaplar tarkibidagi subordinativ aloqalarini aniqlashtirganlar (Abduraxmonov va boshq., 1979: 195–206).

O. Azizov va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan qiyosiy tadqiqotlar turli tizimli tillarda sintaktik konstruksiyalarning umumiy va farqli jihatlarini ochib berib, ko‘chirma gaplarning tipologik xususiyatlarini aniqlashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi (Azizov va boshq., 1986: 245–247).

G‘arb lingvistikasida M.A.K. Halliday va C.M.I.M. Matthiessen tomonidan ishlab chiqilgan funksional grammatika nazariyasi muhim o‘rin tutadi. Ushbu nazariyada gaplar kommunikativ funksiyalarni bajaruvchi tizim sifatida talqin qilinadi va ayniqsa **clause complex** tushunchasi polikomponentli qo‘shma gaplarni tahlil qilishda muhim nazariy asos hisoblanadi (Halliday & Matthiessen, 2004). Andersen va Holsting (2018) tomonidan taklif etilgan **clause complexing modeli** esa murakkab gaplarning alternativ tavsifini berib, ko‘chirma gaplarning struktural integratsiyasini izohlashda muhim vosita sifatida qaraladi.

Tadqiqot materiali sifatida Hua Yu‘ning *To Live* asaridan olingan misollar tanlab olindi (Yu, 2003). Ushbu asar narrativ boyligi bilan ajralib turib, unda ko‘chirma gaplarning turli struktural va stilistik ko‘rinishlari keng uchraydi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- deskriptiv metod,
- kontekstual tahlil,
- sintaktik modellash,
- transformatsion yondashuv.

Mazkur metodlar uyg‘unligi ko‘chirma gaplarning struktural, semantik va diskursiv xususiyatlarini kompleks yoritish imkonini berdi.

NATIJALAR

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, ko‘chirma gaplar polikomponentli qo‘shma gaplar tarkibida turli struktural-semantik modellar asosida namoyon bo‘ladi va ularning joylashuvi gapning kommunikativ dinamikasini belgilaydi. Ko‘chirma gap aksariyat hollarda gapning yakuniy komponenti sifatida kelib, uning rematik markazini tashkil etadi. Shu bilan birga, ayrim

holatlarda u tema pozitsiyasida ham uchrab, diskursning boshlang‘ich nuqtasini belgilashi mumkin.

Vaqt va holat ergash gaplari bilan integratsiya

Ko‘chirma gap ko‘pincha vaqt va holat ergash gaplari bilan birgalikda ishlatiladi. Bunday konstruktsiyalarda vaqt ergash gap situativ fonni yaratadi, muallif nutqi harakatni bildiradi, ko‘chirma gap esa asosiy axborotni yetkazadi:

Just as he went out, he’d tell my mother, “I’m going out to take a walk around the property.” [8:7]

Tuzilishi: **Subordinate (time) + Principal + Quoted**

Bu modelda ko‘chirma gap informatsion fokus sifatida ajralib turadi.

Ketma-ketlik va kulminatsion model

Ko‘chirma gap ko‘pincha voqealar zanjirining yakunida kelib, kulminatsiya vazifasini bajaradi:

When Long Er showed his ace of spades, Mr. Shen seemed to be in shock for a while, then he finally put his cards away and said, “I lost.” [8:17]

Bu yerda ko‘chirma gap semantik yakun va dramatik cho‘qqini ifodalaydi.

Sabab-natija modelida ichki nutq

Ko‘chirma gaplar ichki nutqni ifodalashda ham muhim:

I figured there was no way that debt would hang with me, so I said to myself, “Forget it, don’t kill yourself.” [8:23]

Bu konstruktsiyada ko‘chirma gap subyektning ichki qarorini verbalizatsiya qiladi.

Dialogik va interaktiv model

Savol shaklidagi ko‘chirma gaplar diskursni interaktiv qiladi:

...Fengxia would ask him, “Grandpa, why are you shaking?” [8:8]

Bu model kommunikativ jarayonni ikki tomonlama qiladi.

Kompleks ko‘p komponentli zanjirlar

Ba’zi konstruktsiyalarda 4–5 predikativ birlik ketma-ket keladi:

When he saw Youqing, he cried too, as he kept repeating to me, “How could it be? I can’t imagine.” [8:125]

Bu yerda ko‘chirma gap semantik markaz sifatida xizmat qiladi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari ko‘chirma gaplarning polikomponentli qo‘shma gaplar tarkibidagi o‘rni va funksiyasi haqida bir qator muhim nazariy umunlashmalarni shakllantirish imkonini berdi. Ushbu natijalar ko‘chirma gaplarning faqat sintaktik birlik sifatida emas, balki murakkab struktural-semantik va kommunikativ-pragmatik hodisa sifatida namoyon bo‘lishini tasdiqlaydi.

1. Sintaktik va semantik dualism. Ko‘chirma gaplarning eng muhim xususiyatlaridan biri — ularning ikki tomonlama tabiati, ya’ni sintaktik va semantik dualizmidir. Bir tomondan, ular muallif nutqiga grammatik jihatdan integratsiyalashgan bo‘lib, polikomponentli qo‘shma

gapning umumiy strukturasiga subordinativ yoki koordinativ aloqalar orqali kiradi. Ikkinchi tomondan esa, ko‘chirma gaplar mustaqil predikativ birlik sifatida o‘zining ichki semantik yaxlitligini saqlab qoladi.

Bu dualizm quyidagi jihatlarida yaqqol namoyon bo‘ladi:

- ko‘chirma gap o‘zining ichki sintaktik tuzilmasiga ega bo‘ladi;
- u mustaqil nutq aktini ifodalaydi;
- u intonatsion va punktuatsion jihatdan muallif nutqidan ajratiladi.

Natijada ko‘chirma gaplar bir vaqtning o‘zida ham integratsiyalashgan komponent, ham avtonom nutq birligi sifatida faoliyat yuritadi. Bu esa ularni oddiy ergash gaplardan tubdan farqlovchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi.

2. Struktural ierarxiya va kommunikativ markazlilik. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ko‘chirma gaplar polikomponentli qo‘shma gaplarning ierarxik tuzilmasida markaziy o‘rinni egallaydi. Aksariyat hollarda ular gapning yakuniy komponenti sifatida kelib, rematik (yangi axborot tashuvchi) markazni tashkil etadi.

Bu holat funksional grammatika nuqtayi nazaridan quyidagicha izohlanadi:

- tema (oldingi komponentlar) — situativ fonni yaratadi;
- rema (ko‘chirma gap) — asosiy kommunikativ yuklamani tashiydi.

Shunday qilib, ko‘chirma gaplar polikomponentli konstruksiyalarda nafaqat struktural yakun, balki semantik kulminatsiya nuqtasi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Bu esa ularning gap ichidagi ierarxik ustunligini tasdiqlaydi.

3. Diskurs dinamikasi va dramatisatsiya. Ko‘chirma gaplarning yana bir muhim jihati — ularning diskursga dinamiklik kiritish xususiyatidir. Polikomponentli qo‘shma gaplarning dastlabki komponentlari ko‘pincha voqeani tasvirlovchi, fon yaratuvchi (statik) xarakterga ega bo‘ladi. Ko‘chirma gap esa ushbu statik tasvirni jonli nutqqa aylantirib, diskursni faollashtiradi.

Bu jarayon quyidagi lingvistik effektlarni yuzaga keltiradi:

- narrativning dramatisatsiyasi;
- real nutq illyuziyasining yaratilishi;
- voqea rivojining tezlashuvi;
- o‘quvchining matnga emotsional jalb qilinishi.

Natijada ko‘chirma gap diskursning dinamik markazi sifatida namoyon bo‘ladi va matnning umumiy ta’sirchanligini oshiradi.

4. Diskursiv va stilistik potensial. Ko‘chirma gaplarning diskursiv kuchi ularning stilistik imkoniyatlari bilan chambarchas bog‘liq. Ular orqali matn nafaqat informativ, balki ekspressiv va ta’sirchan tus oladi.

Ko‘chirma gaplarning asosiy stilistik funksiyalari quyidagilardan iborat:

- dramatik effekt yaratish;
- personaj nutqini individuallashtirish;
- realistik kommunikativ muhitni modellashtirish;
- o‘quvchining diqqatini markazlashtirish.

Ayniqsa, badiiy diskursda ko‘chirma gaplar personajning xarakteri, psixologik holati va ijtimoiy pozitsiyasini ochib berishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Shu sababli ular diskursning ekspressiv yadrosi sifatida qaraladi.

5. Pragmatik funksiyalar va nutq aktlari. Ko‘chirma gaplar pragmatik nuqtayi nazardan nutq aktlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, kommunikativ niyatni aniq ifodalashga xizmat qiladi.

Ularning asosiy pragmatik funksiyalari quyidagilar:

- nutq aktlarini ifodalash (assertiv, direktiv, interrogativ, ekspressiv);
- kommunikativ maqsadni aniqlashtirish (buyruq, iltimos, savol, baholash);
- emotsional baholashni kuchaytirish;
- adresatga yo‘naltirilganlikni ta‘minlash.

Shu jihatdan ko‘chirma gaplar faqat sintaktik birlik emas, balki diskursiv-pragmatik strategiya sifatida ham qaraladi.

6. Komplekslik va integrativlik. Polikomponentli qo‘shma gaplarda ko‘chirma gaplar barcha predikativ birliklarni yagona semantik va diskursiv butunlikka birlashtiruvchi markaziy element vazifasini bajaradi.

Bu integrativ xususiyat quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- semantik komponentlarni umumlashtirish;
- struktural elementlarni bog‘lash;
- diskursiv tugun (node) sifatida xizmat qilish.

Natijada ko‘chirma gaplar polikomponentli qo‘shma gaplarning struktural-semantik tizimida markaziy tashkil etuvchi birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

Umumiy nazariy xulosa

Yuqoridagi tahlillar asosida ko‘chirma gaplar uch darajada faoliyat yuritishi aniqlanadi:

1. **Sintaktik daraja** — gapning tarkibiy komponenti sifatida;
2. **Semantik daraja** — mustaqil axborot tashuvchisi sifatida;
3. **Pragmatik daraja** — kommunikativ niyatni ifodalovchi vosita sifatida.

Shu tariqa, ko‘chirma gaplar polikomponentli qo‘shma gaplarning eng murakkab va ko‘p funksiyali komponentlaridan biri bo‘lib, ular orqali gapning struktural, semantik va diskursiv yaxlitligi ta‘minlanadi.

XULOSA

Mazkur tadqiqotda ko‘chirma gaplarning polikomponentli qo‘shma gaplar tarkibidagi struktural, semantik va pragmatik xususiyatlari kompleks tarzda tahlil qilindi.

Olingan natijalar quyidagilarni ko‘rsatadi:

1. Ko‘chirma gaplar kommunikativ markaz vazifasini bajaradi.
2. Ular asosan gap oxirida kelib, rematik yuklamani tashiydi.
3. Sintaktik jihatdan bog‘langan bo‘lsa-da, semantik mustaqillikka ega.
4. Diskursning dramatikligi va ekspressivligini oshiradi.
5. Pragmatik ta‘sirni kuchaytiradi.

6. Barcha komponentlarni yagona diskursiv butunlikka birlashtiradi.

Tahlil qilingan adabiyotlarni xulosa qiladigan bo‘lsak, ko‘chirma gap polikomponentli qo‘shma gaplarning oddiy elementi emas, balki ularning struktural-semantik yaxlitligini ta’minlovchi, diskursning dinamik va ekspressiv markazini tashkil etuvchi asosiy lingvistik birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdullaev A.B. (1978). Hozirgi o‘zbek adabiy tilda ko‘chirma gapli konstruksiyalar. Toshkent, «Fan».
2. Abduraxmonov G‘. va boshq. (1979) Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Sintaksis). Toshkent, «O‘qituvchi».
3. Azizov O. va boshq. (1986). O‘zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi (Fonetika, leksika, morfologiya va sintaksis). Toshkent, O‘qituvchi.
4. Кодухов В.И. (1997). Прямая и косвенная речь в современном русском языке. Ленинград.
5. Halliday M.A.K, Matthiessen Christian M.I.M. (2004). An introduction to functional grammar. Third edition. London, Hodder Arnold.
6. Thomas Hestbæk Andersen and Alexandra Emilie Møller Holsting. (2018). Clause complexing in systemic functional linguistics – towards an alternative description. Andersen and Holsting Functional Linguistics. 5:10. <https://doi.org/10.1186/s40554-018-0059-7>
7. Hua Yu. (2003). To Live. Anchor Books, a Division of Random House, Inc., New York. Translated from Chinese by Michael Berry.
8. Османов У.Ю, Муталибов А.Ш. (2018) Лингвистические предпосылки обучения косвенной речи в английском языке//Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Психолого-педагогические науки. 2018. Т. 12. № 2. с.82-87.
9. Hoshimov G.M, Latibjonov A.A. (2022). Polycomponential composite sentences and problems of taxonomy of their structural-semantic types. —Tilshunoslikdagi zamonaviy yo‘nalishlar: muammo va yechimlar. Andijon, Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 122-132.
10. Latibjonov A.A, Xoshimov M.G. (2022). Turli tizimli tillarda polikomponentli qo‘shma gaplarning konseptual-semantik va struktural-semantik jihatlarini qiyosiy tadqiqotining ayrim muammolari.—Umumiy va antroposentrik tilshunoslik hamda lingvoadabiyotshunoslikning dolzarb muammolari. Andijon, Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 226-233.